

ANDREJ HLÁVEK

V poslednom čase sa stále častejšie aj v našej filozofickej tvorbe vyskytuje termín „odcudzenie“. Súvisí to so zvýšeným záujmom o filozofické zvládnutie životnej problematiky človeka v dnešnom svete ako aj s potrebou prehodnotenia ontologických, gnozeologických a metodologických základov Marxovej filozofie, ktoré sme prijali a pochopili mimo vzťahu k aktivite ľudského faktoru.

Keď však porovnáme obsah, ktorý autori vkladajú do termínu „odcudzenie“, zistíme nejednotnosť v chápaní tohto pojmu.

Niektorí autori zahŕňajú do tohto pojmu predovšetkým určité psychické stavy, ktoré ľudia prežívajú v tej alebo onej intenzite v závislosti od ich individuálnej povahy v každej konfliktovej situácii. Ide o stavy bezmocnosti, strachu, osamelosti, úzkosti, depresie, apatie, rezignácie a tiež o stereotyp a rutinu v ich činnosti a vôbec v ich spôsobe života.

Domnievam sa, že tieto pocity a psychické stavy ľudí a taktiež stereotyp, rutina, prispôsobivosť sú iba druhoradé i keď doprevádzajú momenty života, činnosti, správania sa a vyjadrovania sa ľudí a ako také, sami o sebe, ešte nič nehovoria o odcudzení. Napríklad automatizácia určitých pracovných operácií, vytvorenie určitého stereotypu a rutiny ich výkonu a taktiež používanie určitých ustálených pojmov a vetných väzieb umožňuje nám rýchlu orientáciu a činnosť v obrovskom množstve rozmanitých, neustále sa meniacich javov okolitého prostredia. O odcudzení tu možno hovoriť iba vtedy, keď sa tieto stavy a momenty stabilizujú a prevládajú v živote a činnosti ľudí určitých okruhov alebo celej spoločnosti a nielen u je inertného človeka. Dočasná stabilizácia určitých klíš a konvencií je nevyhnutná a v tejto dočasnej stabilizácii nepredstavuje stav odcudzenia. Pravda, existencia protikladných momentov v činnosti a v živote ľudí, t. j. momentov aktivity a tvorivosti a momentov návyku, rutiny, prispôsobivosti a klíš obsahuje v sebe abstraktné možnosti prevládania rutiny nad tvorivosťou, prispôsobivosti nad aktivitou, čo môže vyústiť pri spoločenskej delbe práce až do diametrálneho rozdelenia týchto momentov medzi rôznych ľudí. Nebezpečenstvo stabilizácie určitých návykov, klíš, rutiny... je veľké už preto, že rutinná činnosť je ľahšia ako tvorčia a nenesie so sebou bezprostredne viditeľné riziko.

Zdá sa mi priúzká aj tá koncepcia odcudzenia, ktorá redukuje odcudzenie k stavu, že jeden človek voči druhému človeku v súčasnom svete vystupuje iba v určitej funkcii, napríklad ako lekár môjho boľavého zuba, alebo vo funkcii predavača tabaku. V týchto funkcionálnych vzťahoch ja nezaujímam druhého človeka ako celú osobnosť a naopak on ma tiež nezaujíma ako mnohostranná ľudská bytosť. V týchto vzťahoch nevystupujeme teda voči sebe ako ľudské univerzálne bytosti a mnohostranné osobnosti, ale len ako funkcie spoločenskej delby práce.

Domnievam sa, že ani tu nejde vždy o odcudzenie. Fakt funkcionálnych vzťahov medzi ľuďmi vyplýva a bude vyplývať z delby práce medzi ľuďmi a vôbec z existencie ľudskej spoločnosti, v ktorej ľudia nemajú voči sebe navzájom čisto biologický, rodovo-druhový vzťah, ale sa svojou životnou činnosťou vkladajú do života iných a tak vzájomne stvárajú reálne podmienky ich ľudského bytia, respektíve podmienky, ktoré ich v tej či onej miere zbavujú kultúry, ktorú ľudstvo dosiahlo vo svojom vývoji a ktoré depersonalizujú ich bytosti. O odcudzení je tu možné hovoriť iba vtedy, ak ich tieto podmienky doživotne pripútávajú k tej či onej funkcii alebo niekoľkým funkciám, zbavujú

ich základných zložiek osobnosti a robia z nich odosobnené, bezduché funkcie spoločenských vzťahov — osoby, ktoré sa za každých okolností prejavujú a môžu prejavívať iba ako bezduché funkcie spoločenského mechanizmu.

Niektorí autori sa pokúšajú dedukovať všetky javy odcudzenia zo správania sa niekoľkých jednotlivcov. Dôvodia nasledovne: tí ľudia, ktorí majú určitú spoločenskú funkciu alebo vlastnia nejaký majetok majú zároveň tendenciu dedukovať svoje osobné vlastnosti a kvality z funkcie, ktorú robia alebo z vlastníctva, ktoré vlastnia. Tým sa odcudzujú sebe samým aj druhým ľuďom. Takíto ľudia uvažujú o sebe: „Mám viac majetku“ — alebo: „Mám vyššiu funkciu — teda som viac ako iní“. Človek tu vlastne hľadá sebatpotvrdenie a sebadôveru nie v sebe samom, nie v svojich osobných vlastnostiach ale v niečom inom. Autori tejto koncepcie odcudzenia dedukujú z podobnej logiky uvažovania „funkcionára“ alebo „vlastníka“ aj jeho odcudzenie iným ľuďom a odcudzenú formu medziľudských vzťahov. Dôvodia: od toho, ako sa jednotlivý človek pozerá sám na seba, od toho ako sa sám hodnotí, závisí aj jeho hodnotenie a praktický vzťah k iným ľuďom, stvárnjuje tomuto hodnoteniu zodpovedajúce vzťahy. Táto koncepcia odcudzenia vystihuje logiku praktického uvažovania niektorých ľudí, zachycuje aj aktivitu jednotlivého ľudského subjektu v stvárnňovaní povahy svojho vlastného, mimo neho jestvujúceho prostredia. Táto koncepcia odcudzenia podľa môjho názoru vystihuje jednu dôležitú zložku odcudzenia, zabúda však na druhú, ešte základnejšiu jeho stránku, a preto je jednostranná a navyiac — odvádza pozornosť od základnejších zdrojov odcudzenia. Zabúda, že jednotlivý človek a povaha jeho vzťahov nie je iba produktom jeho vlastného hodnotenia, rozhodovania a realizácie jeho cieľov, ale je aj — a to predovšetkým — produktom sociálnych vzťahov, v ktorých žije, ktoré ľudia, či už uvedomele alebo živelne, stvárnili svojou činnosťou a na ktoré sám podľa ich povahy reaguje. V poznávaní seba samého a svojho okolia ako aj v osobných záujmoch jednotlivcov vždy zostanú potencie odcudzovania sa týchto jednotlivcov spoločnosti, pretože sa človek mylí a jeho osobné záujmy nikdy trvale a vo všetkom nie sú a nebudú úplne totožné so záujmami iných ľudí. Spoločnosť však má a vždy si pomerne rýchle nájde prostriedky, aby ju takéto odcudzenie veľmi nepoškodzovalo.

Ďalším variantom je taká predstava o odcudzení, ktorá ho stotožňuje so spredmetňovaním či objektivizáciou človeka v produktoch jeho činnosti. V tejto koncepcii sa ľudská univerzalita redukuje iba k mysliacemu fenoménu a zároveň sa absolutizuje stav, keď sociálne podmienky aktivity človeka nevyhnutne vedú k tomu, že sa produkty jeho aktivity vymykajú jeho kontrole a stavajú sa proti jeho pôvodnému úmyslu.

Spredmetňovanie, či zvecnenie človeka v produktoch svojej činnosti ako aj samostatný „život“ týchto produktov (podobný samostatnému životu spisovateľovho alebo vedcovho diela) nie je, podľa mojej mienky odcudzením, pravda ak vzťahy, ktoré človek svojou činnosťou produkuje alebo reprodukuje nevedú k premene človeka na vec a ľudí k tomu, že sa k človeku chovajú ako k veci a manipulujú s ním ako s hocíjakou inou vecou. Spredmetňovanie človeka v produktoch jeho činnosti, čiže ľudská práca vytvára iba abstraktné možnosti odcudzenia sa týchto produktov ich tvorcom. K tomu, aby sa abstraktná možnosť stala skutočnosťou, musí byť určitá povaha tohto spredmetňovania a vytvárania takých foriem medziľudských vzťahov či objektívnych podmienok života, ktoré dovoľujú, ba priamo vedú k tomu, že sa produkty činnosti ľudí obracajú proti ľuďom ako svojvoľné nepriateľské sily, ktoré lámu alebo krivia ich charaktery, dehumanizujú podmienky ich života a depersonalizujú ich osobnosti.

V odcudzení vidím predovšetkým spoločenskú kategóriu a vzťahujem k nej taký stav spoločenskej skutočnosti, pri ktorej sa produkty činnosti ľudí (veci, peniaze, predstavy, inštitúcie) v masovom meradle vymykajú ich kontrole, obracajú sa proti ich pôvodným

zámerom a vystupujú voči nim ako nepriateľské sily, ktoré dehumanizujú podmienky ich života, činnosti, vzájomných vzťahov, depersonalizujú ich osobnosti, stavajú ich do postavenia vecí, lámu, krivia, prispôsobujú si ich charaktery, robia z nich bezduché funkcie stereotypné automaty, anonymné, neslobodné a nezodpovedné osoby, ktoré sa uzatvárajú do seba, a preto intenzívne prežívajúce stavy vlastnej bezmocnosti, osamelosti, malosti i veľikášstva, strachu, apatie, nudy a absurdnosti života a každého úsilia.

V čom spočívajú príčiny odcudzenia? V súhlase s Marxom za jednu z hlavných príčin odcudzenia môžeme považovať súkromné vlastníctvo a v kapitalistickej forme tohto vlastníctva môžeme vidieť príčinu univerzálneho odcudzenia sa človeka sebe samému a iným ľuďom. V podmienkach súkromnovlastníckych vzťahov mení sa totiž vzťah medzi subjektom a objektom. Človek prestáva byť subjektom, pretože „substanciou“ jeho vôle a činnosti stáva sa jeho majetok a on jeho otrokom. Všetci sa menia na jeho nepriateľov a on na ich nepriateľa.

V nedávnej minulosti sme vynaložili obrovské sily na zrušenie súkromného vlastníctva a vybudovali sme socializmus. Teraz nám celkom prirodzene vzniká otázka: zrušili sme akékoľvek odcudzenie? Tí ľudia, ktorí si privykli vidieť rozdiel medzi kapitalizmom a socializmom v strnulých a absolútne sa vylučujúcich protikladoch a ktorým preto z bohatstva Marxovej tvorby utkveli v pamäti jednotlivé ľahko zapamätovateľné „poučky“, priamo sa hrozia zložitosti a dôsledkov nastolenia otázky existencie javov odcudzenia za socializmu. Pod tlakom argumentácie často uvádzajú všeobecné, ťažko napadnuteľné, zodpovednosť pohlcujúce frázy alebo prechádzajú až k malomeštiackej dialektike prostrednosti, ktorá v každej veci vidí v rovnakom pomere aj dobré aj zlé stránky a iluzórne očakáva samočinný zánik zlých a konečné víťazstvo dobrých stránok. Napríklad aj jeden recenzent môjho článku, ktorému som však veľmi povďačný aspoň za to, že v krátkosti zreprodukoval moje myšlienky o odcudzení za socializmu, sám neprekonal odcudzenie, pretože svoj vlastný názor ukryl do anonymity konformistickej frázy, pričom nevysovil ani svoj súhlas ani nesúhlas, pretože nehovorí „sám za seba“ ale za niekoho „iného“, anonymného. Napísal: „Treba poukázať na to, že niektoré tvrdenia tohto článku sú sporné a u sovietskeho čitateľa vyvolávajú celý rad námietok.“

Tým, že sme zrušili kapitalistické súkromné vlastníctvo, odstránili sme závažnú, predsa však iba druhotnú príčinu odcudzenia. Nenarušili sme však hlbšie príčinu odcudzenia, na ktoré upozornili Marx a Engels v Nemeckej ideológii, keď hovorili o nevyhnutnosti zrušenia súčasného charakteru práce reprezentovaného klasickou továrenskou výrobou. My sme však ešte významne nenarušili doterajší charakter techniky práce, jej sociálnu delbu, podstatné rozdiely v jej kvalifikácii a podmienkach. Väčšina ľudí naďalej zostala nevyhnutnou súčasťou bezprostredného výrobného procesu, plne podriadenou a prispôsobujúcou sa rýchlosti a disciplíne strojov, ktoré obsluhujú a ktoré ich práci dávajú charakteristiku anonymnej, abstraktnej, netvorivej a stereotypnej činnosti. Činnosť človeka zostala tu zredukovaná do niekoľkých mechanických pohybov, vybičováva sa jeho pozornosť, deformuje sa jeho telo a mrzačí sa jeho osobnosť. Klasická strojom výroba vytvára síce nedozerané množstvá úžitkových hodnôt, ale zároveň aj továrenské prostredie dymu, výparov, prachu, horúčav, chorôb, úrazov, ako aj nezdravé prostredie mestských koncentrácií a továrenských štvrtí.

Doterajší charakter práce nachádza však svoje vyjadrenie aj v ekonomických vzťahoch medzi ľuďmi, založených na spoločenskom vlastníctve výrobných prostriedkov. A tak, ako sa toto spoločenské vlastníctvo, t. j. toto nové, všeobecné v ekonomickom postavení ľudí názorne ľuďom prejavuje (často názornejšie ako v sfére rozhodovania o spoločných záležitostiach) až v poslednom článku ich ekonomických vzťahov, t. j. vo vzťahoch

rozdeľovania, tak sa v tomto poslednom článku ešte názornejšie prejavuje charakter ich práce, ktorú robia a tiež všetky hospodársko-organizačné zásahy riadiacich zložiek, ktoré dávajú ekonomickým vzťahom medzi ľuďmi bezprostredné praktické formy.

Spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov spôsobuje, že sa nadprodukt nerozdeľuje podľa výšky kapitálu a požiadaviek jeho reprodukcie, ale sa má rozdeľovať podľa skutočných potrieb rozvoja socialistickej ekonomiky a fondu spoločnej spotreby. Spoločenské vlastníctvo zjednocuje záujmy ľudí a rozvíja v nich morálne motivácie práce. Avšak doterajší charakter techniky práce, prejavujúci sa v podstatných rozdieloch v podmienkach, kvalifikácii, množstve a spoločenskej prospešnosti konkrétnych prác, spôsobuje rozdeľovanie spoločenských vlastníkov na ekonomicky relatívne samostatné jednotky. Základným zákonom ich vzájomných ekonomických vzťahov zostáva i tu zákon hodnoty prejavujúci sa v odcudzenej forme obchodníckeho a často až špekulačného vzťahu. Ľudia tu už nepracujú bezprostredne pre kapitalistov, ale vzájomne pre seba, avšak k tomu, aby ich konkrétna práca nadobudla spoločenské uznanie ako spoločensky užitočná, musí nadobudnúť odcudzenú formu abstraktnej práce, musí sa vyjadriť v peniazoch, musí byť predaná. Produkty práce ľudí slúžia tu celej spoločnosti, ale prvoradou motiváciou práce nie je tu ešte uspokojenie vnútornej potreby človeka realizovať sa a čo najkvalitnejšie uspokojovať potreby iných ľudí, ale práca na seba, uspokojenie svojich vlastných životných potrieb, ktoré sa tiež vyjadrujú v peniazoch. Prvoradým motívom práce zostáva tu zárobok, mzda. Hodnotová peňažná, zárobková forma ekonomických vzťahov ako aj forma zamestnaneckého pomeru vo všednom vedomí obyčajného človeka budí dojem, ako by sa vo vlastníckych vzťahoch v podstate nič nezmenilo, že tu tiež na jednej strane stojí akýsi anonymný vlastník reprezentovaný vedením podniku a na druhej on — najímaný robotník.

Avšak praktické ignorovanie a negovanie hodnotových tržných vzťahov a ich zákona hodnoty neruší odcudzenie, práve naopak, dovoľuje mu narastať. Ak totiž za podmienok nezrušených podstatných rozdielov v charaktere práce ľudí hospodársko-administratívnymi opatreniami ignorujeme nevyhnutnosť vzťahov kúpy a predaja, zbavujeme sa tak konečného, napresnejšieho a pružného kritéria spoločenskej potreby, množstva a kvality konkrétnej práce. Potom nemáme zaručené ani pružné a presné odmeňovanie jednotlivcov a závodov podľa ich práce. Ak úlohu jediného a konečného kritéria spoločenskej užitočnosti hodnoty a reprodukčnej potreby konkrétnych prác preberá na seba centrálné riadenie a centrálny plán, vytvára si pre tento účel iba hrubé, nepružné, nepresné, predovšetkým na kvantitu výroby zamerané ukazovatele. V dôsledku svojej státičnosti uzaviera výrobu do doterajšieho charakteru práce a sortimentu, fiktívne uznáva za spoločensky prospešnú aj takú prácu, ktorá reálne už stratila úžitkovú hodnotu.

Odstránením súkromného vlastníctva, zrušili sme aj ekonomické základy nadvlády jedných ľudí nad druhými. Vytvorili sme nebývalé možnosti pre demokratičnosť rozhodovania o spoločenských záležitostiach. Avšak obrovská zložitost súčasnej spoločenskej skutočnosti, ktorú treba riadiť, ako aj podstatné rozdiely vo vedomostiach ľudí o úsekoch, ktoré treba riadiť, zapríčiňujú veľké gradácie v podiele ľudí na rozhodovaní o spoločenských záležitostiach, vynucujú si zložitú stavbu riadiacich článkov s rôznou právomocou a zastupovania v rozhodovaní. Z uvedených dôvodov nevyhnutne sa tu zachováva riadiaci aparát, časti ktorého okrem výkonnej moci úradníka pripadá aj zastupiteľská moc rozhodovania a donútenia. Demokracia bez zástupcov vôle a donucovacej moci ľudu zdá sa mi realizovateľnou iba v meradle miestnom, respektíve závodnom, nie však v meradle sektorovom, medzi sektorovým a celospoločenským. Zastupovanie vôle, rozhodovania a moci donútenia realizácií tohto rozhodnutia obsahuje však v sebe nebezpečné potencie metamorfózy, konštituovania sa na odcudzenú moc voči tomu, koho zastupuje.

Sú tu nebezpečné potencie zámeny predstáv a osobných záujmov zástupcov za vôľu a záujmy zastúpených. Potencie k takejto premene sú obsiahnuté jednak v ťažkostiach poznania skutočného spoločenského záujmu a teda v možnosti vydania svojej osobnej predstavy o tomto záujme za tento záujem. Často veľmi ťažko je tiež predvídať, aké bude mať dôsledky pre ľudí to či ono rozhodnutie. Potencie k takejto premene sú obsiahnuté tiež v osobných a profesionálnych záujmoch predstaviteľov hospodársko-politickej moci ľudu. Pritom tu vôbec nemusí ísť o vedomé, zámerné zneužitie zastupiteľskej moci. Veď už v snahe sproduktívniť a uľahčiť si riadiacu prácu skrývajú sa potencie k odcudzeniu sa týchto útvarov tomu, kto ich vytvoril, komu majú slúžiť. Iniciatíva a vlastný pohľad ľudí, ktorých daný útvar riadi, bezprostredne komplikuje prácu ľuďom daného riadiaceho útvaru. Preto sa snažia nalinkovať činnosť ľudí, ktorých riadia, do najmenších podrobností, totálne ich ovládať nielen v oblasti výkonu, ale aj v oblasti myslenia, premeniť ich na slepé, automatické a bezmocné nástroje plnenia svojich rozkazov. Ak nemajú tieto tendencie dostatočných zábran, realizujú sa a vytvára sa atmosféra odcudzených vzťahov byrokracie, rozkladu iniciatívy a rozkladu pocitu zodpovednosti, atmosféra „nepálenia si prstov“, atmosféra apatie, uzatvorenosti, maskovania sa za všeobecné frázy a hľadania chodníčkov, ako dané rozkazy obísť, nesplniť.

Aké sú perspektívy odcudzenia?

Tým, že socializmus zrušil kapitalistickú formu súkromného vlastníctva, tým vytvoril nebyvalé možnosti likvidácie jednotlivých zdrojov odcudzenia. Tieto možnosti však sa nemusia so „železnou“ nevyhnutnosťou realizovať.

Likvidácia mnohých javov odcudzenia v oblasti práce a ekonomiky závisí predovšetkým od realizácie vedecko-technickej revolúcie, ktorá vylúči človeka zo základných výrobných procesov a jeho doterajšiu „drinu“ prenechá automatom, ktoré budú vyrábať obrovské kvantá výrobkov za takých technologických podmienok, ktoré by organizmus človeka nezniesol.

V sfére ekonomického a politického riadenia ľudia vytvoria celé systavy opatrení, ktoré budú schopné ohraničiť realizáciu tendencií k odcudzeniu a odcudzeným javom postupne prinavrátia humanistický charakter.

Avšak na základe tohto rozboru príčin odcudzenia ťažko jednoznačne predpokladať, že by sa potencionálne možnosti odcudzenia raz navždy vyčerpali. Nikdy sa nám totiž nepodarí urobiť to či ono presne tak, ako plánujeme. Vždy sa v našej činnosti bude realizovať aj niečo iné, čo nepredvídame, a negatíva čoho nemôžeme ihneď neutralizovať. Dnes takisto nemôžeme predvídať všetky okolnosti, do ktorých sa časom môžu dostať produkty našej činnosti a činnosti budúcich pokolení, okolnosti, v ktorých môžu naše diela nadobudnúť celkom iné určenie ako to, ktoré sme pri ich tvorbe dali. Ale ani ľudský dôvtip sa nevyčerpá a spolu s narastaním technickej moci a moci zjednotenia našich záujmov a úsílí budeme stále schopnejší navracat našim dielam ich pôvodný alebo iný ľudský zmysel.